

جابر بن حیان - پدر شیمی

(یکی از شاگردان مکتب حضرت امام)

(جعفر صادق علیه السلام)

این مقاله که تحلیل زندگی علمی یکی از شاگردان مکتب حضرت امام صادق علیه السلام را عهده دار است و به مناسبت ولادت باسعادت آن بزرگوار در این شماره درج گردیده است هر چند قدری طولانی و ممکن است در ابتداء نظر بر خلاف ذائقه بعضی خوانندگان ارجمند نشریه جلوه کند ، ولی چون میدانیم که پس از شروع به مطالعه ، لذت بخش بوده و خستگی آور نیست تقطیع آنرا رواندانیست ؛ و وقت در مطالعه و بهره‌مندی کامل از آنرا مخصوصاً بجوانان دانش‌دوست و حقیقت‌جو توصیه میکنیم .

«دفتر نشریه»

چنانچه میدانیم اوضاع و احوال سیاسی کشورهای اسلامی در نیمه اول قرن دوم هجری بحضرت صادق امام ششم علیه السلام مجال و فرصت داد که بزرگترین نهضت‌های علمی را مخصوصاً در قسمت علوم اسلامی رهبری فرماید و مکتب و مدرسه‌ای افتتاح کند که معروفترین علماء اسلام در آن تلمذ نموده و اخذ حدیث و علم نمایند .

ابوحنیفه پیشوای مذهب حنفی ، مالک بن انس پیشوای مالکیان ، سفیان ثوری ، سفیان بن عیینه ، شعبه ، ابن جریر ، قطان ، محمد بن اسحاق ، یحیی

ابن سعید ابویوب سجستانی ، محمد بن مسلم ، ابان بن تغلب ، جابر جعفی ، بکر و حمران و زراره و عبد الملك پسران عین ، حفص قاضی ، هشام بن الحکم ، هشام بن سالم ، اعمش و مشاهیر دیگری امثال آنان ، شاگرد آن حضرت بوده اند (۱) .

اصحاب و شاگردان حضرت صادق علیه السلام از چهار هزار متجاوز بوده اند زیرا حافظ ، ابن عقیله متوفی ۳۳۳ هـ که یکی از بزرگترین حفاظ علماء اسلام است و سیصد هزار حدیث حفظ کرده است کتابی تصنیف کرده بنام (رجال الرجال الذین رووا عن الصادق علیه السلام) و چهار هزار نفر را در آن کتاب نام برده و از هر کدام يك حدیث از احادیثی را که از آن بزرگوار روایت نموده تخریج

کرده است (۲) **کتابخانه مدرسه فینیه قم**

و چهار هزار نفر از شاگردان آن حضرت چهار صد کتاب تألیف نموده که در آن کتابها جوابهای حضرت صادق را بسئوالهای علمی و دینی اشخاص جمع - آوری و با اصول نامگذاری کرده اند (۳) صیت علوم حضرت امام جعفر صادق (ع) بلاد و مجامع علمی اسلامی را فرا گرفت و علماء عراق و حجاز و خراسان و شام از ایشان اخذ علم نموده و در مشکلات علمی و معضلات مسائل اسلامی تنها آن حضرت حلال مشکلات و دفاع معضلات بود .

علم توحید و خداشناسی و تفسیر و فقه و حدیث و آداب و اخلاق اسلامی و احتیاج باارباب ملل و نقد آراء طبیعین و زنادقه و سایر فنون اسلامی در همه قسمت در مکتب آن حضرت تدریس میشد و بیمن تربیت امام ششم در تمام آن فنون مردان نامی و مؤلفین و ارباب نظر بسیار شدند و علوم اسلام از حال رکودی که در دوران تسلط بنی امیه داشت خارج و بایکسیر بسیار عجیب راه تکامل و انتشار را پیمود و معلوم شد که همانطور که حدیث متواتر نقلین و صد ها احادیث دیگر بر آن دلالت

(۱) الاتحاف بحب الاشراف ص ۵۴ نور الابصار ۱۳۲ - اسعاف الراغبین ص ۲۱۱ - الصواعق المحرقة ص ۱۹۹ - رساله عن الامام جعفر - الصادق ص ۱۵ و کتابهای دیگر .

(۲) رجال علامه ص ۲۰۱

(۳) تأسیس الشیعة ص ۲۸۷

دارد بر ای اخذ علم و هدایت و معارف دینی باید در خانه اهل بیت را کویید و بحبل ولایت ایشان معتمد گردید . حتی مثل منصور خلیفه بنی عباس رسماً بمقام علمی و شخصیت روحی حضرت صادق علیه السلام اعتراف میکرد و علم و مقامات آنحضرت را موهبت الهی و افاضه ربانی میدانست و میگفت : (ان جعفر اکان ممن قال الله فیه : و تم اورثنا الكتاب الذین اصطفینا من عبادنا ، و کان ممن اصطفى الله ، و کان من السابقین بالخیرات (۱)

راجع بمقام رهبری علمی آنحضرت در علوم اسلامی و هزارها تر بیت شدگان آن عالی مکتب امامت و ولایت ، مجال سخن بقدری دامنه دار است که کتابها بشرح آن وافی و کافی نیست و مرآه مختصر بکتاب کلام و توحید و الهیات و حدیث و فقه و تفسیر و سایر علوم **دینی** این مقدار نیز در غیرها صحبت این دعوی را بر همه کس روشن میسازد .

کتابخانه مدرسه نخبیه قم

آنچه که بیشتر شایان توجه و تأمل است اینست که رهبری آنحضرت در علوم اسلامی منحصر نیست بلکه در سایه دانشهای متنوعه مانند نجوم و هیئت و ریاضی و طب و تشریح و معرفه النفس و شیمی و نبات شناسی و علوم دیگر ار این قبیل نیز شاگردانی تربیت کرد که در این فنون معروف و مشهورند و همان مقالات و احادیث و کتائبی که از ایشان در صفحه روزگار باقی مانده و زینت بخش کتب مسامین است مانند توحید ، فضل و رساله اهل بیت و مباحثات آنحضرت با ملاحده همه و همه شاهد این گفتار است که مکتب حضرت مانند يك دانشگاهی بود که دانشکده های عمده در علوم مختلفه در آن تأسیس شده باشد و در هر مکتب و دانشکده مباحثه و درس و تحقیق راجع بعلوم بخصوصی تعقیب و دنبال شود .

یکی از این علومیکه مسلماً حضرت صادق علیه السلام تدریس نموده و عنایت بآن داشته اند علم شیمی بوده که سرانجام از آن مدرسه ردی بزرگ و نابغه بنام جا بر بن حیان فارغ التحصیل شد که مقصود ما در این مقاله فقط معرفی و شناساندن این مرد بخوانندگان عزیز است تا معلوم شود که رهبران دین و مذهب ما بعلومی مثل شیمی و فیزیک و طب و داروسازی و آنچه موجب تسهیل و ترقی و پیشرفت زندگی مادی بشر باشد هم توجه داشته و دین و دنیا و علم و

ایمان نه فقط با هم تضاد و تنافر ندارند بلکه با هم هماهنگ و مؤید یکدیگرند .

اگر از زمان جابر بن حیان تا حال دنبال نتایج استفاده‌های این مرد را از امام ششم و فحصول تحقیقات و بحث‌های علمی او را گرفته بودیم و بمعلوم دیگر که مورد نیاز جوامع متمدن و پیشرفته است اهمیت داده بودیم امروز در دیدان مدنیت مادی غرب و اروپا و آمریکا که هر چه دارند از دولت سر اسلام و اصول عالی آن و از برکات مساعی علماء مسلمین دارند محتاج نمیشدیم . ما جابر را بعنوان يك نمونه از دانشمندان اسلام و شیعه معرفی می‌کنیم و امیدواریم که مطالعه این ترجمه مختصر از این مردهمتها و عزائم را تهییج و نشاط و امید و غرور اسلامی را در همه زیاد کند .

جابر بن حیان کیست ؟

یکی از علماء اسلام و نوابغ روزگار جابر بن حیان کوفی طوسی بوده که در سال ۸۰ در شهر طوس (۱) متولد گردید و بعد از صرف يك عمر طولانی در خدمت بمال علم زندگی را بدرود گفت (۲) اقامتگاه او بیشتر در مدینه و کوفه بوده و بدمشق نیز مسافرت نموده است . (۳)

در وجود جابر بهیچوجه نباید تردید کرد زیرا همان گونه که وجود سایر رجال تاریخ و علم و هؤلئین ثابت و مسلم است و کسر در انکار وجود آنها سخنی نمیگوید بلکه انکار آن نوعی از سفاهت و خروج از تعارف شمرده میشود و جود این مرد نیز ثابت و محرز است و اگر بنا باشد بمجرد احتمال و آراء مغرضانه یا طحی بعضی مستشرقین توجه کنیم در وجود همه علماء و فلاسفه مخصوصاً قدهاء گرفتار این شبهه و احتمال خرد ناپسند میشویم .

(۱) الامام الصادق تألیف محمد ابوزهره ص ۱۰۱

(۲) در تاریخ وفات او اختلاف است بین صد و شصت تا ۲۰۰ نوشته اند که

بنا بر این ممکن است ولادت او هم بعد از ۸۰ واقع شده باشد .

(۳) تاریخ عصر جعفری بخش ۲ ص ۴۰ - الفهرست ص ۵۱۳

علومیکه جابر در آن استاد بوده:

بطوریکه از مطالعه فهرس قسمتی از کتب او در کتاب (الفهرست) ابن الندیم (۱) و مؤلفاتی از او که نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌ها و موزه‌های مهم دنیا محفوظ و بلائینی و لغات دیگر ترجمه شده استفاده میشود، جابر در اکثر علوم اسلامی و طب و تشریح و نجوم و هیئت و فلکیات و مجسطی و طبیعی و ریاضیات و شیمی و فلسفه و منطق و اخلاق و تاریخ و ادب و شعر و معرفه الحیوان و نبات شناسی و مریایا و صنعت اسلحه سازی و غیره عالم و متبحر بوده است .

و نخستین کسی است که برای تجارب علمی و تعیین مقادیر اشیائی که مورد تجرب به او بود میزان استعمال کرد و مقادیر صغیره ایرا که در عصر ما جز با میزانهای حساس و دقیق نمیتوان سنجید معین نمود و بعد از شصت سال در اروپا علماء شیمی در تجارب خود از میزان استفاده کردند (۲) .

و همچنین جابر کسی است که پیش از ده قرن نظریه مشهور جون دالتون فیزیک دان و شیمیست و طبیعت شناس انگلیسی را راجع با اتحاد بین دو عنصر در کتاب خود بنام (المعرفة بالصفة الالهية و الحکمة الفلسفیه) صریحاً اعلام کرده است که افتخار وضع این نظریه نصیب جابر است نه «جون دالتون» (۳) .

یکی از کارهای بزرگ جابر که نبوغ فکری و علمی او را ثابت میکند اختراع مداد نوری برای امکان قرائت در تاریکی است که در کتابت کتب مهم و با ارزش از آن استفاده میشد (۴)

و اختراع دیگر او اختراع کاغذ نسوز است که اوراق یکی از کتابهای حضرت صادق علیه السلام را از آن تهیه کرد (۵) .

و از جمله اموری که دلالت بر قوت فکر و دقت جابر و اهتمام او در فحس و تجسسات علمی دارد کشف ضعف قوه مغناطیس بمرور زمان است در کتاب (الرحمة) خودش نوشته است که سنگ مغناطیسی را آزمایش کرد که نیروی حمل مقدار صد

(۱) ص ۴ - ۵۱۷

(۲) و (۳) المسلمون والعلم الحديث ص ۴۸

(۴) و (۵) المسلمون والعلم الحديث ص ۴۹

درهم آهن داشت بعد از مدتی بار دیگر آنرا با يك قطعه آهن دیگر امتحان کرد نتیجه منفی بود گمان کرد که آهن از یکصد درهم بیشتر است بعد از آنکه مکرر آنرا وزن کرد معلوم شد از صد درهم کمتر است با این امتحانات این قاعده را کشف کرد که قوه مغناطیس بمرور زمان ضعیف میشود علاوه بر اینها اختراعات و اکتشافات دیگر از او نقل شده که همه حائز اهمیت است . (۱)

جابر در تجربیات علمی ارشادات مهمه دارد و سفارشها و راهنماییهای او برای کسانی که در مقام تجسس و تحقیقات علمی هستند بسیار ذی قیمت است (۲) .

در تصنیفات او ترکیباتی ذکر شده که قبلا معلوم نبودند مثل جوهر شورده تیزاب سلطانی، قلیاب، نوشادر، سنک جهنم، داراشکنه جیوه قرمز و غیره و او اول کسی است که یک سلسله عملیات شیمیائی از قبیل تقطیر، تبخیر، تبلور، انحلال و تجزیه و ترکیب و غیره را بیان نمود (۳)

تصانیف و مؤلفات جابر

تصانیف جابر مانند يك دائرة المعارف علمی مشتمل است بر خلاصه‌ای از مجموع مسائل کیمیاوی مسلمین. در این تصنیفات ترکیباتی ذکر شده که تا آن زمان بی سابقه بود مانند تیزاب فاروق و تیزاب سلطانی که در شیمی دو عامله مؤثری هستند و بدون آنها این علم نمیتواند صورت خارجی پیدا کند و چنین برمی آید که جابر از خواص بعضی گازها نیز با اطلاع بوده چنانکه از او نقل شده است - (چون گازها با اجسام مرکب شوند شکل و خاصیت خود را از دست میدهند و در حقیقت از آنچه بودند تغییر میکنند. چنانکه بخواهند آنها را از اجسام باز گیرند در این صورت ممکن است دو حالت روی دهد یا گازها به تنهایی جدا شده متعاضد شوند ، و اجسامی که طرف ترکیب با آنها بودند بر جای بمانند یا گازها و اجسام تمام دفعة واحده از میان رفته فانی شوند (۴)

مؤلفات جابر در کتابخانه‌های بزرگ جهان و موزه‌های مهم موجود است

(۱) و (۲) المسلمون و العلم الحديث ص ۵۱

(۳) تمدن اسلام و عرب ص ۶۱۲ - ۶۱۴

(۴) « « « «

از جمله : در موزه انگلستان يك نسخه از كتاب (الخواص الكبير) و در كتابخانه ملی پاریس يك نسخه از كتاب (الاحجار) و شش نسخه خطی لاتینی از تالیفات او موجود است که تمام آنها بجز رساله که در باب مثلثات کروی است چاپ شده و معروفترین کتاب او بنام (مجموعه کامل اسرار طبیعت) است که بار اول در ۱۴۹۰ میلادی چاپ و در ۱۶۷۲ فرانسه ترجمه شده ترجمه انگلیسی هم از آثار او در دست است که تاریخ آن ۱۶۶۸ است و از مشهورترین کتابهای او که بلاتین ترجمه شده « نتایج التکمیل » است که در ۱۶۷۲ فرانسه ترجمه شده (۱)

تعداد آنچه از کتابهای او از سیصد سال قبل تا حال در آلمان طبع شده پانصد رساله است که در کتابخانه های برلن و پاریس موجود است ، و بیشتر کتب او همه لغات زنده عالم از جمله لاتینی ترجمه شده و از مراجع مورد اعتماد علماء شیعی بوده و هست (۲) و از جمله کتب معروف او و السموم و دفع مضارها و میباشد که با تحقیق دکتر سیکال آلمانی و با ترجمه آلمانی طبع شده است .

عده مؤلفات جابر را پیش از سه هزار رساله و کتاب گفته اند که قسمتی از آنها را ابن الندیم نام برده است و بعضی کتب او بی اسم و بعضی هم بعد از ابواب کتاب معروف شده اند (۳)

(۱) المسلمون والعلم الحديث ص ۴۷ و تمدن اسلام و عرب ص ۸۲۸ و

۶۱۲ (۲) الامام الصادق ص ۱۰۱ و المسلمون والعلم الحديث ص ۴۷ .

(۳) الفهرست ص ۵۱۴ - ۵۱۷ و المسلمون والعلم الحديث ص ۴۷ و

اعیان الشیعه عدم مؤلفات او را سه هزار و نه صد نوشته است .

ما را جمیع بتالیفات جابر را هم مبالغه نمیرویم و تعدادی را که برای کتب او گفته اند هم مبالغه نمی شماریم و احتمال میدهیم که بسیاری از کتابهای او رساله های مختصری باشند که هر يك اگر چه در موضوع مستقل تألیف شده باشد قسمتی از يك کتاب او در يك علم باشد مثلاً در مقام تعداد کتب يك نفر قییه یا محدث رسم بر این بوده که نوشته های او در قسمتها و موضوعات مختلفه کتاب مستقل شمرده میشده یا این ترتیب: کتاب العقل والجهل ، کتاب فضل العلم ، کتاب التوحید کتاب الحجة ، کتاب الطهارة ، کتاب الصلوة ، کتاب الزکوة ، کتاب حج ، کتاب بیع ، کتاب صلح ، کتاب نکاح ، طلاق ، حدود ، دیات ، قضاء و ... =

نبوغ علمی جا بر از تصنیفات او معلوم میشود بی شک در میان علماء بزرگ علوم
تجربی و فلسفی در زمان ما چنین شخص جامعی وجود ندارد و تا حال هم در بین
دانشمندان غرب چنین شخصی پیدا نشده است .

== اما گاهی هم تمام این کتا بهارا بیک اسم مینامند مثل کافی، تهذیب، جواهر
خلاف، مبسوط، در علم طب و نجوم و هیئت و منطق و فلسفه نیز همین روش بوده
است بنا بر این استبعادی که در کثرت تصانیف او کرده اند مرتفع میشود و مع
ذلك صحت انتساب بعض کتبی که پاره خاورشناسان بدون مدرک معتبر یا باستناد
گفته یك شخص مجهول هندی باونسبت داده اند مورد تردید بلکه قرائن و اماراتی
در بین است که خلاف آن معلوم است بعضی خاورشناسان گویا فقط میخواهند يك
چیز تازه و مطلب نادری را پیدا کنند که با معلومات و مدارک علمی و تاریخی که در
دست است مطابق نباشد و آنرا وسیله رد آن مدارک کنند و از این جهت وقتی يك کتاب
کهنه و بی مأخذی بدست آنها برسد در اطراف آن سر و صدا بلند میکنند و بر مبنای
آن احتمالات و فرضیاتی میسازند و در کتب و مأخذ معتبره که در آن موضوع در
دست است با اینکه اصالت آنها محرز است تردید میکنند .

خصوصاً اگر مقاصد استعماری حکومتهای آنها تأمین شود بیشتر آن فکر
رادنیال میکنند پاره از شرقیهای ساده لوح و بی اطلاع از اینگونه اغراض پلید
هم آنرا باور میکنند .

مادریں حالی که از خدمات علماء بزرگ غرب بعلم اسلام و شرق
تقدیر میکنیم در حسن نیت بسیاری از این آقایانیکه باسم خاورشناس معرفی میشوند
تردید داریم و در اطراف کتابها و مقالات آنها راجع بشرق و رجال و عادات و رسوم
و آداب و مذاهب سخنان و اعتراضات داریم که در يك موقع دیگر آن ایرادات
را با خوانندگان عزیز در میان میگذاریم و بعضی از اینها را می شناسیم که با فقدان
سرمایه علمی فقط برای اینکه چندی در يك سفارتخانه در يك کشور شرقی مأوریت
سیاسی داشته و يك کتاب کهنه یا نو خریده است و یا راجع بآن کشور یادداشتهای
سیاسی یا بسیار ساده تهیه کرده بدون اینکه بحقایق احوال و آداب آنها رسیدن باشد
اورا خاورشناس و مستشرق مینامند .

اگرچه موقعیت بزرگ و جهانی جابر در شیمی مورد اتفاق است اما کتابهای او تبحر او را در تمام علوم که در آن تألیف داشته ثابت و مجرد زمینماید حتی جابر در کتابت و انشاء نیز دارای پایه بلندی بوده و نوشته های او تسلط و قدرت ادبی او را نشان میدهد (۱)

کراوس که کتابی بنام جابر بن حیان در دو جلد بفرانسه ترجمه کرده منتخبات رسائل او را بچاپ رسانیده و از جمله در ابتداء رساله راهب مطلبی نوشته که خلاصه اش اینست :

تمام رساله ها و کتابهای ما را بنام سیدم جعفر علیه السلام نوشتم چون همه علوم آنها را از آنحضرت اخذ نموده ام ولی چون مطالب این رساله از راهب نصرانی گرفته شده آنرا بنام راهب گذاشتم . در ضمن این مطلب شرح لطیفی مینویسد که بعد از فرا گرفتن و نام گذاری خدمت حضرت رسیدم علت غیبت و دوری در آن مدت را پرسیدند چگونگی را بعرض رساندم فرمود: مگر نه اینست که تو قسمتی از آنرا در فلان رساله و قسمتی را در رساله دیگری که از من فرا گرفته ای نوشته ای بعد از مراجعه دیدم مطلب همان است که حضرت فرموده بود و بریقین و حیرتم افزود (۲)

گوستاولوبون میگوید اکثر نویسندگان اسلام که هم آنها مصروف علوم بود دارای علم کیمیا هم بوده اند ولی بااستثنای جابر و رازی بقیه کتب مفقود گردیده و چیزی از آن در دست نیست و کتابهایی که بما رسیده بقدری مفیدند که از مفقود شدن بقیه کتب ناچار اظهار تأسف مینمائیم (۳)

مدح و تعریف دانشمندان بزرگ از جابر

دانشمندان عالم مقام شرق و غرب از مقام علمی جابر تجلیل فراوان نموده و نبوغ و تبحر او را تصدیق کرده اند .

محمد بن زکریا رازی (۴) با آن شخصیت و مقام ارجمندی که در طب و فلسفه و شیمی دارد در کتابهای خود جابر را استاد خود مینخواند و میگوید: قال

(۱) المسلمون والعلم الحدیث ص ۵۲

(۲) تاریخ عصر جعفری بخش ۲ ص ۴۱

(۳) تمدن اسلام و عرب ص ۶۱۴

(۴) در الفهرست اسامی کتب رازی را به بینید کتاب حاوی از ۱۴۸۶ =

استاذنا ابو موسی جابر بن حیان (۱)

لمیارد استاد بزرگ شیمی در مقدمه کتابی که بنام (شیمی دانان مشهور) نوشته

صورت جابر را رسم نموده است (۲)

سارتون تاریخ نگاری که معروفیت جهانی دار در ترجمه جابر میگوید:

جابر از بزرگترین کسانی است که در میدان علم در قرون وسطی ظاهر شده اند (۳)

بریتلو از علماء شیمی فرانسه و صاحب مؤلفات ممتازه در علم ترکیب اجسام

عضوبه و حرارت کیمیا ئیه میگوید جابر در علم کیمیا (شیمی) همان مقام و مرتبه

را دارد که ارسطو در علم منطق (۴)

لیکارک میگوید: جابر از بزرگترین علماء قرون وسطی و بزرگترین

علماء عصر خود بوده است (۵)

حرجی زیدان نویسنده الهلال و مؤلف کتابهای مهم از قبیل تاریخ تمدن

اسلامی در الهلال مینویسد: جابر از حکمای سده دوم هجری و از شاگردان

حضرت صادق علیه السلام بوده و میگوید عجب ترین چیزی که در شرح حال این

مرد بزرگ بآن برخورد نموده ام اینست که اروپائیان نسبت باحوال او بیشتر از

مسلمین توجه و بذل عنایت نموده اند و در باره وی و مؤلفاتش تفصیلی نوشته اند و

توضیح داده اند که جابر عرب (۶) نخستین کسی بود که اساس شیمی جدید را

وضع نموده و کتابهای او در کتابخانه های اروپا بسیار است.

هی حجة الشرقی علی الفربی الی ابدالهر یعنی کتابهای او همیشه و تا

ابدالهر دلیل و حجت مزیت شرقی بر غربی است و نیز مینویسد: جابر صاحب کتاب

= تا کنون چند مرتبه چاپ شده و کتاب جدری او ۱۷۶۶ و ۱۷۴۷ چاپ شده و سه

کتاب خطی در کیمیا از او در دست است.

الفهرست ص ۱۵۴ (۲ و ۳ و ۴ و ۵) المسلمون والعلم الحدیث ص ۵۳

(۶) راجع باینکه جابر عرب بوده یا ایرانی دکتر محمد یحیی هاشمی

میگوید قبیل جابر از اهالی جنوبی جزیره العرب بوده که بکوفه منتقل و در آنجا

متوطن شدند و پدرش بخراسان مهاجرت کرد و جابر در طوس متولد شد بنا بر این

جابر اصلا عرب و بملاحظه آنکه تولدش در ایران بوده ایرانی است.

طلسمات و المفتاح الجامع، در اسطرلاب و مبتدع علم میزان است و در منطق و فلسفه هم مصنغات دارد و از او است کتاب اسرار الکیما یا کشف الاسرار که بزبان لاتینی چاپ و قسمتی از آن هم به عربی ضمن کتاب برتله در پاریس چاپ شده است . برتله، استادشیمی میگوید: برای جابر چیزی است که پیش از او برای ارسطو نبوده. جریده ایران کیب میگوید: جابر در دنیا بپدر کیمیای عرب معروف است (۱) .

ترجمه جابر در کتب

کسانی که بخواهند در ترجمه جابر شخصاً مطالعه ای بنمایند میتوانند بکتابهای ذیل که هنگام نوشتن این ترجمه در دسترس ما بوده رجوع فرمایند :

- ۱ - فهرست ابن ندیم ص ۵۱۲ - ۵۱۷
- ۲ - روضات الجنات ص ۱۵۶ - ۱۵۷ ج ۱
- ۳ - اعیان الشیعة - ج ۴ ق ۲ ص ۱۸۲ و جزء ۱۵ ص ۱۱۵ -
- ۴ - وفیات الاعیان ط تهران ص ۱۱۲
- ۵ - دائرة المعارف فرید و جدی ج ۳ ص ۱۰۹
- ۶ - فرج المهوم سید ابن طاوس ص ۱۴۶
- ۷ - الامام الصادق ملهم الکیماء دکتر محمد یحیی الهاشمی طبع بغداد
- ۸ - المسلمون و العلم الحدیث ط مصر ص ۴۶ - ۵۳
- ۹ - الامام الصادق تألیف محمد ابو زهره
- ۱۰ - الامام الصادق تألیف « «
- ۱۱ - تمدن اسلام و عرب دکتر گوستاو لوبون فرانسوی ص ۶۱۲ - ۶۱۴
- ۱۲ - تاریخ عصر جعفری بخش ۲

۱۳ - قاموس الاعلام طبع استانبول ص ۱۷۴۵ و ۱۸۲۰

بعضی از کتابهای نامبرده علاوه بر آنکه متضمن ترجمه جابر است خواننده را بآخذ و مراجع دیگر از کتب مسلمین و اروپائیان نیز هدایت مینمایند مانند کتاب الامام الصادق ملهم الکیما که مصادق آن متجاوز از شصت کتاب اسلامی و خارجی است

در این کتاب نظرات و اشتباهات روسکا و کراوس بطور مفصل رده شده است و از جمله کسانی که راجع بترجمه جابر نوشته دارند اسمعیل مظهر نویسنده مجله والعصور است در المقتطف (۶۸: ۵۴۴ - ۵۵۱ و از ۱۷۶ - ۶ - ۶۲۵)

و هم چنین استاد احمد زکی صالح است در مجله (الرسالة المصرية) سال ۸ ص ۱۲۰۴ - ۱۲۰۶ و از ۱۲۳۵ - ۱۲۳۷ و از ۱۲۶۸ - ۱۲۷۰ و از ۱۲۹۹ - ۱۳۰۲ (۳۰) و دیگر استاد محمد محمد فیاض است که در ترجمه او کتابی نوشته بنام (جابر بن حیان و خلفاؤه) (۲)

علاوه بر اینها در هدیه العارفين فی اسماء المؤلفين والدلائل والمسائل و معجم المطبوعات و مفتاح السعادة و دائرة المعارف الاسلامية و مشاهیر علم کیمیا تألیف استاد علم شیمی هولمیارد - و مرآة الجنان ترجمه او مذکور است .

جابر بن حیان شاگرد حضرت صادق علیه السلام

بوده (۳)

در اینکه جابر شاگرد حضرت امام جعفر صادق علیه السلام بوده و اینکه این علومیکه از او ظاهر و راهنمای دانشمندان در فحص و تحقیقات علمی گردیده نتیجه تلمذ در خدمت آنحضرت بوده است نباید شبهه داشت .

یا قمی در مرآة الجنان در ترجمه آنحضرت میگوید (له کلام نفیس فی علوم التوحید و غیرها، و قد ألف تلمیذه جابر بن حیان الصوفی کتاباً یشتمل علی الفورقة

(۱) الامام الصادق تألیف مظفری ج ۱ ص ۲۰۲

(۲) المسلمون والعلم الحدیث ص ۱۵۶

(۳) يك اشتباه واضح بعضی در زندگی جابر اینست که گمان کرده اند

جابر نزد خالد بن یزید هم درس خوانده است در صورتیکه علاوه بر آنکه از هیچ يك از کتابهایش کلامی که دلالت بر این داشته باشد نقل نشده اصلاً چنین سخنی با ملاحظه آنچه در تاریخ ولادت و وفات جابر گفته اند از پایه خراب است زیرا جابر با خالد معاشرت نداشته چون مرگ خالد در حکومت عبدالملک در سال ۸۵ واقع شده و ولادت جابر خیلی که هم جلوه برویم و سال ۱۰۰ نکوئیم در سال ۸۰ بوده است با این کیفیت شاگردی او چگونه در نزد خالد امکان پذیر بوده است .

تضمن رسائله وهی خمسماه رساله) یعنی حضرت صادق علیه السلام صاحب کلمات و بیانات نفیسه ای در علم توحید و علوم دیگر است و شاگرد آنحضرت جابر بن حیان کتابی تألیف کرده مشتمل بر هزار ورق که متضمن پانصد رساله از آن بزرگوار است (۱)

ابن خلکان نیز در ترجمه حضرت کشف حقایق بعد از تصریح باینکه در علم شیمی صاحب کلام بوده اند میگوید شاگرد ایشان ابو موسی جابر بن حیان کتابی که مشتمل بر هزار ورقه و متضمن پانصد رساله از آنجناب است تألیف نموده (۲) و فرید وجدی در دائره المعارف در ضمن ترجمه آنحضرت عین این مطلب را بطور مسلم ذکر کرده است (۳)

قاضی بهلول بهجت زنکه زوری نیز بعد از نقل اینکه جابر پانصد رساله در علوم صادره از آنحضرت را تألیف کرده میگوید ملاحظه فرمائید فقط مأخوذات یک نفر شاگرد امام صادق اینقدر است پس آنچه که سایر اصحاب و توابع او جمع کرده باشند پانصد نفر خواهد شد (۴)

محمد ابوزهره از (الدلائل والمسائل) علامه شهرستانی نقل میکند که شاگردی جابر در نزد حضرت صادق علیه السلام ثابت و مسلم است جابر را ساعت معینی بود که در آن ساعت کسی با او مشارکت نداشت و اکثر رسائل او مصدر باسم استادش حضرت صادق علیه السلام بوده و من پنجاه رساله قدیمی خطی از او دیده ام که در آنها میگوید: قال لی جعفر علیه السلام یا می گوید: القی علی جعفر یا میگوید (حدیثی مولای جعفر علیه السلام) و در رساله ای که بنام (المنفعة) نامیده شده گفته است (اخذت هذا العلم عن جعفر بن محمد - یداهل زمانه) و اختصاص او با نفراد در تلمذ نزد آنحضرت بر ای اینست که علومیکه از آنحضرت اخذ مینموده دیگران استعداد اخذ آنرا نداشته اند و نویسنده بکتاب خطی که در آن پنجاه رساله است دست یافتیم که همه دلالت بر اتصال او با آنحضرت دارد. غرض از این مقال

(۱) اعیان الشیعه ج ۱ ص ۱۸۲

(۲) وفيات الاعیان ص ۱۱۲ طبع تهران

(۳) ص ۱۰۹ ج ۳

(۴) تشریح و محاکمه در تاریخ آل محمد ص ۱۲۸

آنکه حضرت صادق علیه السلام يك قوه فكريه در عصر خودشان بوده اند که بتدریس علوم اسلامیه و علوم قرآن و سنت و عقاید اکتفا نفرموده بلکه ببحث در عالم کون و اسرار آن پرداخت و در افلاک و مدارات شمس و قمر و نجوم علمی را اظهار کرده که در ضمن آن مقدمات نعمت خدا را بر انسان تعلیم فرموده و وحدانیت خالق را از ابداع مخلوق و از تمدد اشکال و الوان و غیرها بمردم آموخت و خلاصه کلام آنکه تشیع جا بر مورد تردید نیست و هم چنین تقدم و تخصص او در علوم خصوص کلام و فلسفه و طب و کیمیا و طبیعیات عامه و افکار و آراء او بآن جهت اساس و پایه علم کیمیا (شیمی) و مورد توجه شده که از مکتب امام ششم اخذ نموده است (۱)

هولیار ددا نشمند بزرگ شیمی تصریح کرده که جابر شاگرد حضرت امام

جعفر صادق علیه السلام بوده (۲) **کتابخانه مدرسه فیضیه قم**

سید و علامه زاهد شهیر سید ابن طاوس در فرج المهموم (۳) میفرماید (و ممن وقت علی کتاب منسوب الیه من علماء الشیعه جابر بن حیان من اصحاب الصادق صلوات الله علیه) یعنی از کسانی که واقف شده ام بر کتاب منسوب باو در علم نجوم از علماء شیعه جابر بن حیان از اصحاب حضرت صادق صلوات الله علیه است .

و یکی از ادله واضحه بر آنکه جابر از اصحاب حضرت صادق بوده اینست که حسین بن بسطام بن سایورزیات و برادرش عبدالله بن بسطام که هر دو در کتب رجال شیعه مذکورند کتابی در طب و اطعمه و منافع آنها جمع آوری کرده اند که معروف بطب الاثمه است و در این کتاب این دو نفر روایاتی بنویسند جابر بن حیان از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده اند (۴)

این بود مختصری از ترجمه جابر بن حیان که اگر چه هنوز ناقص است و بحث و مطالعه در اطراف آن را بواسطه ضیق مجال و استعجال بپایان نرسانده ایم ولی امید داریم که خوانندگان علاقه مند بتراجم اینگونه رجال با ما رجوع بیاخذ و مصادر دیگر بحث را تکمیل فرمایند والله الهادی الی سوا السبیل

(۱) الامام الصادق محمد ابوزهره ص ۱۰۱ و ۱۰۲

(۲) الامام الصادق ملهم الکیمیا ص ۴۲ و ۴۳

(۳) ص ۱۴۶ ط نجف اشرف .

(۴) اعیان الشیعه ج ۱ ص ۱۱۷